

THE ROLE OF SOMATIC PHRASEOLOGY IN THE ANTHROPOCENTRIC PARADIGM

S.Shinnazarova

Candidate of philological sciences, docent. Nukus State Pedagogical

Institute named after Ajiniyaz

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10992714>

ARTICLE INFO

Received: 11th April 2024

Accepted: 17th April 2024

Online: 18th April 2024

KEYWORDS

Somatic phraseological units, semantics, emotional and expressive service, standard, extralinguistic factor, nation and culture, cumulative, linguoculturology.

ABSTRACT

The article analyzes somatic phraseology in the Karakalpak language. It has been scientifically proven that standards, linguoculturemes, metaphors and phraseological units are linguoculturological units. Scientific conclusions about the linguistic service of phraseological units are given.

ANTROPOCENTRISTLIK PARADIGMADA SOMANTIKALÍQ FRAZEOLIGIZMLERDÍŇ ORNÍ

S.Shinnazarova

Filologiya ilimleriniń kandidatı, docent Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10992714>

ARTICLE INFO

Received: 11th April 2024

Accepted: 17th April 2024

Online: 18th April 2024

KEYWORDS

Somatik frazeologizmlar, semantika, emocionalʼ va ekspressiv xizmati, etalon, ekstralingvistik faktor, millat va madaniyat, kumulyativ, lingvomadaniyatshunoslik.

ABSTRACT

Maqolada qoraqalpoq tilidagi somatik frazeologizmlar analiz qilingan. Etalonlar, lingvokulturemalar, metaforalar va frazeologizmlarning lingvokulturologik birlik ekanligi ilmiy dalillangan. Frazeologizmlarning tillik xizmatlari haqida ilmiy xulosalari berilgan.

Házirgi dáwirde antropocentrizm jónelisiniń rawajlanıwı menen quramında somatikalıq birlikleri bar bolǵan frazeologizmlerdi izertlewge ayrıqsha dıqqat bólinbekte. Til elementleri óz ara tıǵız baylanıslılıqta. Usı baylanıslılıq bir tutas sistemanı payda etedi. Usı sistemalardıń biri frazeologiyalıq sistema bolıp, onda tillik nızamlılıqlar arqalı somatikalıq frazeologizmlerdi bólip alıp izertlew arqalı onıń búgingi kúnge shekem ashılmaǵan tıń tárepler tillik ilimiy baha

beriw arqali lingvomádeniy tárepleriniń ilimdegi baslıqların toltırıw, mashqalalı sorawlar juwap hám sheshimler tabıwdan ibarat bolıp esaplanadı. P.Najimovtıń birgelikte avtorlıqtaǵı «Til bilimin izertlewde antropocentrizistik paradigma» atamasındaǵı maqalasında (1.187-188) qaraqalpaq til biliminiń rawajlanıwındaǵı ózgeris sıpatında tariyxıy-salıstırmalı metod hám sistemalı-strukturalıq izertlewler menen bir qatarda qalıplesip baslaǵan antropocentrizistik baǵdar haqqında ayılǵan.

Maqalada antropocentrizistik paradigmanıń rawajlanıwı menen til bilimde lingvokulturologiya, etnolingvistika, psixolingvistika sıyaqlı baǵdarlar payda bolıp, onıń sebebi sıpatında izertlewshilerdiń tek tildi emes, al ruwxıy kúshlerdi de izertlewge baǵdarlanganı ayıladı. Bul maqala qaraqalpaq til bilimin kelesi waqıtlarda antropocentrizistik paradigma tiykarında izertleniwi kerekligin ayırıqsha atap kórsetedi.

Tildi tereń úyreniwde joqarıdaǵı sıyaqlı lingvokulturologiyalıq analiz principlerin keńeytiw, olardan nátiyjeli paydalanıw búgingi til iliminiń áhmiyetli máseleleriniń biri esaplanadı. Til hám mádeniyat- bul socialıq áhmiyetke iye bolǵan xabardı saqlaw, áwladtan-áwladqa jetkeriw, mádeniyatlar aralıq qarım-qatnaslardı ámelge asırıw hám onı rawajlandırıw qásiyetine iye bolǵan ózgeshe qubılıs. Bunda ol hám mádeniyat jemisi, hám onıń bar ekenliginiń baslı shárti sıpatında mádeniyatıń kelbetin belgilewshi, miyras ekenligin támiyinlewshi faktor wazıypasın atqaradı. Sonlıqtan da, qaraqalpaq tilin dúnya til bilimde jetekshi paradigmalarıń biri bolǵan antropocentrizm tiykarında izertlew kerek. Bul qaraqalpaq til biliminiń rawajlanıwın ele de joqarı basqıshqa kóteriwi menen birge tildiń jámiyet, mádeniyat, milliy mentalitet hám ruwxıyat penen tıǵız baylanısın kórsetiwge xızmet etedi.

Til óz quramında pikir, oydı jetkeriw menen birge mádeniyatı da jetkerip beretuǵın qural. Xalıqtıń milliy sana-sezimin ańlatıwda somatikalıq frazeologizmler de belgili xızmetti atqaradı. Dene músheleri qaysı tilde bolmasın eń eski leksikalıq qatlamınan orın aladı. Mısalı erte dáwir (V-VI ásiridin) estelikleri Orxon-Enisey jazba esteliklerinde adam múshelerine baylanıslı: aǵız-awız, yúrek-júrek, kókuz-kóksi, adaq-ayaq (Mog.30), arqa (Ton.5), besh-bes (kt4), boy-boy, dene (ton 4), yanaq-jaq (Mog.12), kónil (ktm,12), kóz (Mog.2), qulǵaq-qulaq (Mog.12), súńúk – súyek (KT 24), sac (Mog.1), ed – et (Mog.29), tiz - dize (KT.26), til – til (Ton.56), qan (Ton, 52), qash – qas (E, 26) [2.31]. taǵı basqa da sózler ushırassa, al Maxmud Qashqariydiń «Devonu luǵatat túrk» shıǵarmasında da: azäq – ayaq (96-b.), ashuq – tobiq (97-b.), özak – beldin ishki bólegindegi tamır (101-b.), Əlig – qol, on əlig – on qol (102-b.), ərın – lábi, erni (106-b.), aǵruǵ – aǵruǵ sóńúki – omırtqa súyekleriniń birinshisi (123-b.), uzluq – bilek súyeginiń juwan jeri (124-b.), ýmgýk (balalardıń basındaǵı jumsaq jeri) (134-b.) [2.498], öpkä – ókpe (148-b.), əräk – eki táreptegi jaq, awızdın eki sheti (154-b.) hám basqa da kóplegen somatikalıq birlikler berilgen. Asan Baxtı túrkiy tilin eski shumerler hám skiflerdin tili menen salıstırıp qarap, bir qatar sózlerdin uqsaslıǵın tómendegishe kórsetedi.

Shumer tilinde: zag – jaq, búyir, túrkiy tilinde: zaǵ, jaq, djaq – jaq, búyir; shumer tilinde: emek – til, túrkiy tilinde emek – emuk – til; shi (zi) ómir; jan, túrkiy tilinde ııı (ııı, dji, zi) adam mánisin beretuǵın qosımta (ulıwma túrkiy tilge tán) (bul jerde shı/-shi adam mánisindegı atlıq sóz jasawshı affiks názerde tutilǵan: balıq – balıqshı, suw – suwshı (S.Shınnazarova); shumer tilinde geshtuk – qulaq, túrkiy tilinde eshtuk – esitiletuǵın qubılıs.[4.55].

Demek, bul orında túrkiy tilindegi qollanılatuǵın dene músheleriniń atamaları óz kelip shıǵıwı boyınsha eń eski leksikalıq qatlamǵa kiretuǵınlıǵın usı sıyaqlı birlikler dálilleydi.

Demek, qaraqalpaq tilindegi *geshtek* – jaslardıń bázim otırıspaǵı ataması, usı eski shumer tilinen túrkiy tiline ótken túp mánisi *geshtuk* – esitiw (qulaq) – *geshtek* sıyaqlı birlikke awısqanın, al *geshtekte* oyın-zawıq qulaq arqalı esitiliw xızmetine qaray etimologiyalıq jaqtan túpkilikli forması menen tikkeley baylanıslı, dep esaplaydı.

Demek, dene músheleri atamalarınń eń eski tillik qatlamǵa kiriwin esapqa alsaq, tildiń qalıplesiwi barısında somatikalıq úzliksiz qullanılıwda bolǵanlıǵın moyınlaw múmkin.

Til biliminde dene músheleri atamaları grek tilindegi (*soma* - dene) ataması menen baylanıslı bolıp, ilimiy izertlewlerde bul termin somatikalıq birlikler, somatizm – adam dene músheleri atamaları túsiniǵı menen belgili. Dene múshe atamaları barlıq tillerde de jeke túrinde de, frazeologizmler quramında da ónimli túrde ushırasadı. Somatizmler kóp mánili sózlerdi, metaforalardı, jańa sózlerde jasay alıw imkaniyatınıń keńligi menen ajıralıp turıwı menen birgelikte frazeologizmlerde dominanta bolıp keledi. Demek, somatizmlerdiń tilde jedel qollana alıw múmkinshiligi – usı til birlikleriniń xızmetine qatnaslı. Sebebi, adam balası eń dáslep insaniyattıń sanalı ómirge qádem basıwında dene músheleriniń járdemi arqalı dáslep ózin ózi tanıp, ańlap bile baslaydı. Denesin tanıp biliw arqalı, usı somatikalıq birliklerdi, dene múshesiniń atamasın, sırtqı tábiyiy tásirde (suwıq, ıssı, ıǵallıqqa beyimligi hám basqa da reaksiyaların) átirapındaǵı ózin qorshaǵan dúnya menen salıstırmalı túrde baha beriw nátiyjesinde bul atamalar, ásirese, tek denotativlik semada emes, al konnotativlik semada tillik aylanısqa túse baslaydı.

Náreste dúnyaǵa kelip dógeregindegi zatlardı suw, nan, ata-anam dep tanıwı menen birge, óz fiziologiyalıq dene qurılısın mınaw – qol, bas, awız, kózim sıyaqlı óz atı menen tanıp bile baslaydı. Al, frazeologizmler quramında dene atamaları obrazlılıqtı payda etip, mánilik jaqtan túrlene aladı.

Á.Bolǵanbaev qazaq tilindegi dene músheleri atamaları qatnasqan frazeologizmlerdi «anatomiyalıq atawlarǵa baylanıslı frazeologizmler» degen atama menen beredi hám qazaq tiliniń kóp tomliq túsindirme sózliginde 4200 frazeologizmlerdiń kirgenin belgilep kórsetedi. Ilimpaz dene múshe atamaları menen kelgen frazeologizmlerdi bes toparǵa bólip: bas músheler, qol músheleri, gewde – sırtqı músheler, ishki músheler, ayaq músheleri dep qarastıradı.[5.132].

Somatizmlik birlikler qaraqalpaq tilinde ásirese, kóp mánili sózler, metaforalar quramında metaforalardıń payda bolıwında da tirek leksema xızmetin atqaradı.

Somatikalıq frazeologizmler barlıq tiller ushın universallıq sıpatqa iye. Mısalı, rus til biliminde dene músheleri leksemasınıń sózlik definiciyasına «adam organı ushın hám onıń sırtqı kórinisi», adam korpusı (tulǵası Sh.S.) [6.134]., «Adam hám haywanatlar, olardıń fizikalıq forması, organizmniń bólimleri, bas bólimnen baslanıwı hám juwmaqlanǵan bólimi» [7.793]. dep anıqlama beredi. Sonday-aq, rus tili leksikasında adam dene múshesi ataması 74 leksema menen berilip, sonnan 59 dene múshesi ataması frazeologizmler quramında somatikalıq komponentler arqalı bildiriliw de atap kórsetilgen. Qaraqalpaq tilinde de, ádette leksikamızda somatizmler (bunnan bılay dene múshe atamaları) ónimli túrde ushırasadı.

Qaraqalpaq tiliniń tórt tomnan ibarat túsindirme sózligi kóleminde jeke túrinde qullanılatuǵın somatizmlerdi hám frazeologizmler quramında qullanılmaytuǵın frazeologizmlerdi salıstırǵanıımızda, QTTS da ulıwma tórt tominıń bárinde jámi 195 somatizm qullanılıp, sonnan 150 i frazeologizmler quramında ushırasatuǵınları, al 45i frazeologizmler

quramında qollanbaytuğınları, jeke túrdegi óz tiykarǵı nominativlik (ataw) semasında qollanılatsuğınları bolıp esaplanadı. Dene músheleri atamaları tek adamǵa tiyisli bolıp qalmastan, ol haywanat dúnyasına da tiyisli ortaqlar bolıp sanaladı. Ayırım waqıtlarda haywanat dene músheleri menen adam músheleri atamalarında birdeylik, yaǵnıy birdey formada aytıluwı, jazılıwı, birdey máni ańlatılıwı sıyaqlı uqsaslıq bolǵanı menen, derlik kópshilik jaǵdayda haywanatlardıń denesiniń fiziologiyalıq ózgesheligi, jaratılısı, tábiyatqa beyimlesiwi (júziwi, ushiwi, jer bawırlap júriwi hám t.b. da baslı belgilerine qarap) pútkilley basqasha leksemalar menen, óz ara uqsamaytuǵın birlikler menen atalıwı da ushırasadı. Mısalı: bas, kóz, ayaq, qan, súyek, bel, tamır, qulaq, murın sıyaqlı dene músheleri atamaları adamlarǵa da, haywanatlarǵa da ortaqlar bolsa, al adamlarda ushıraspaytuǵın, tek haywanatlardıń óz fiziologiyalıq dúzilisinan kelip shıǵıp qollanılatsuǵın: iri mal túrlerinde: hawke, tuyaq, ultabar, qırıqqat, múyız, qılshıqlı terisi, shuwı (joldası, sarpayı), uzın quyırıqları, túyede: órkeshi, jılqıda: jalı, quslarda, mısalı tawıqta: jemsek, dumǵoza, qanatı, pári; balıqta: qalashları, saǵaq, uyqulaǵı, pańqıldawıǵı, uwıldırıǵı; jılada: kebi, uwlı tisi hám basqa da ózine tán dene múshelerine iye ekenligi hám adam dene múshelerinen parıqlanıwı kózge taslanadı. Sonlıqtan da, somatizmder ataması ulıwma til biliminde haywanat dene múshesi atamaları emes, al adam dene músheleri túsiniginde keń tanımallıqqa iye. Haywanat denesi músheleri atamaları bolsa adam dene músheleri atamaları menen ulıwmalıq xarakterge iye bolıwı menen birge, til iliminde fauna atamaları, jánwarlardıń dene múshesi atamaları animalistik birlikler dep atalsa, al quramında haywanat dene músheleri atamaları menen kelgen frazeologizmlardıń T.J.Mıqtıbaeva: «zoosemizm», «zoofrazeologizm», «frazeonimlik edincilar», «faunalıq atamalar», «zoonimli-animalı frazeologizmler», «frazeologiyalıq zoonimler», ján-janıwarlar atamalarına baylanıslı frazeologiya sıyaqlı hár túrli terminler menen berilmekte» [8.11]. - dep kórsetedi. Demek, til iliminde somatikalıq frazeologizmler adam dene múshesi ataması tirek sóz sıpatında qatnasıwınan jasalǵan frazeologizmler.

Tildiń frazeologiyalıq qorı, solardan somatizmlik frazeologizmler de lingvokulıtuurologiyanıń quram bóleklerinen bolıp tabıladı. Bul haqqında Sh.Abdinazimov hám X.Tolıbaev: «Tildiń frazeologiyalıq baylıǵı xalıq mentaliteti, mádeniyatı jóninde bay maǵlıwmatlardı usınadı. Olarda xalıqtıń tariyxı, mif, úrp-ádetler, máresim hám ruwxıylıǵı tuwralı kóz qarastarı ózgermey saqlanǵan boladı» [9.64].

Demek, somatikalıq frazeologizmler de etalonlar, paremiyalar, stereotipler, simvollar, metaforalar, obrazlar, rituallardıń qaratında lingvokulıtuurologiyanıń predmeti bolıp sanaladı. Sonday-aq, bul miynette I.Yusupovtıń qosıq qatarlarındaqı frazeologizmlerden adam múshelerine baylanıslı somatikalıq frazeologizmlerden ayırımların qaraqalpaq xalıqınıń milliy dástúrlerine baylanıslı lingvokulıturemalar dep kórsetedi. Mısalı: *Awız tiyiw* frazeologizmi – nan, awqattıń shetinen awız tiyiw hám qonaq, miyman bolıw mánisin bildiriwi, *diz shógiw* – frazeologizmi arqalı xalıqtıń mın jıllıq yadında saqlanıp kiyatırǵan patsha hám xanlardıń aldında diz shógiw arızın aytıwı, *ǵarǵa tamır* – frazeologizminde túrkiy xalıqlarınıń tuwısqanlıǵınıń tereńligi, al *beline belbew buwiw* – frazeologizminde ǵarrılarǵa shapan jabıw húrmetlew túsinigi menen birge olarǵa qolqanat bolıw, járdem beriw semaları jámlengenligin kórsetedi. Haqıyqatında da, bul frazeologizmlerde qaraqalpaq xalıqınıń milliy úrp-ádet dástúrleri, qádiriyatları, sana-sezimi óz kórinisine iye. Bul sıyaqlı milliy mádeniyatımız, xalıqtıń diniy isenimleri menen baylanıslı bolǵan somatikalıq frazeologizmlerden kóplep mısallar

keltiriwge boladı. «Awzın jaman jerden tesken –retsiz sóyleydi, pátiwasız» [9.20] dep berilgen túsinikte tek qaraqalpaq xalqınıń emes, al ulıwma musulman xalıqlarınıń kózqaraslarındagı ulıwmalıqtı kóriw múmkin. Sebebi, adam balası, onıń músheleri jaratıwshı tárepinen jaratılğanlıgı, adam awzınıń óz ornında emes, al ornı basqa jerden jaratıldı degen pikirde onıń orınsız, uyatsız sózlerdi sóylew jaǵdayı názerde tutılǵan.

Juwmaqlap aytqanda, demek hár qanday xalıqqa, milletke tán bolǵan milliy-mádeniy ózgeshelikler, eń dáslep sózlerde sáwlelenedi. Al, belgili túsinikti ańlatatuǵın sózler, frazeologizmler til iyeleri sanasında qalıplesken túsiniklerdiń eń zárúr, áhmiyetli táreplerin kórsete alıw imkaniyatına iye.

References:

1. Нажимов П., Матжанова А. Тил билимин изертлеўде антропоцентристлик парадигма. - ӨзР ИА ҚБ Хабаршысы. Нөкіс, №4 (265), 184-187-бетлер.
2. Abdinazimov Sh. Qaraqalpaq tili tariyxı. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2014. – B. 31. .
3. Махмуд Қошғарий. Девону луғатит турк (С.Муталлибов редакторлығында). – Т.: Ўзбекистон ССР ФА, 1960. – 498 б.
4. Бахти А. Шумеры, скиф, казахи. – Алматы, 2004. – С. 55.
5. Болғанбаев Ә. Анатомиялық атаўларға байланысты фразеологизмдер // Қазақ тилинің түсіндірме жасау тәжірибелері. – Алматы: Ғылым, 1989. – Б. 105-132.
6. Бергсон А. Собрание сочинений. Т. I. – М., 1992. – С. 134.
7. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. – М., 1999. – С. 793.
8. Мықтыбаева Т.Ж. Қазақ және ағылшын тилдеріндегі анімалістіл фразеологизмдердің коппотативтік семантикасы: филол. ғыл. ... канд. дисс. – Алматы, 2005. – Б. 11.
9. Abdinazimov Sh., Tolıbaev K. Lingvokulturologiya. – Nókis: Qaraqalpaqstan, 2020. – B. 64.
10. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилинің фразеологизмлер сөзлиги. – Нөкіс: Қарақалпақстан, 2018. – Б. 20.